

Dr. Almir Fatić

EN-NASR – POSLEDNJA OBJAVLJENJA SURA

Uvod

U klasičnim i savremenim djelima iz oblasti ‘ulumu-l-Kur’ana (“nauka Kur’ana”) ili tefsirske propedeutike redovno se raspravlja o dvije teme: a) šta je prvo objavljeno (*evvelu ma nezele*) i b) šta je posljednje objavljeno (*ahiru ma nezele*) od Kur’ana, tj. od njegovih sura i ajeta. U oba ova slučaja zabilježena su različita mišljenja, odnosno predaje. Naime, navedena pitanja spadaju u domen tradicionalnog znanja, znanja utemeljenog na predaji (*nakl*), i ona ne ostavljaju prostora ljudskome razumu (*‘akl*) u smislu deriviranja i dosezanja do racionalnih zaključaka i konačnih sudova. Ljudskome razumu, zapravo, ovdje su date dvije intelektualne mogućnosti: prva je preferencija (*terdžih*) među ponuđenim autentičnim predajama i, na temelju njih, izvedenih dokaza i, druga, usklađivanje ili usaglašavanje (*džem*’) eventualnih ili naizgled kontradiktornih predaja. Tako se između četiri tradicionalno ustanovljena mišljenja o tome šta je prvo objavljeno od Kur’ana prednost daje mišljenju koje kaže da je to prvih pet ajeta sure ‘*Alek (Ikre)*’. Ovo mišljenje je, s tradicionalne tačke gledišta, najvjerodostojnije i kao takvo ono se argumentirano preferira u odnosu na druga mišljenja.

Kada je u pitanju druga navedena tema, tj. šta je posljednje objavljeno od Kur’ana, situacija je nešto kompleksnija s obzirom na veći broj predanja koja o tome govore i s obzirom na veći broj tradicionalno ustanovljenih (oko deset) mišljenja o tome šta je posljednje objavljeno od Kur’ana. Konsekventno tome, o ovoj temi su islamski autoriteti i učenjaci iskazali veću slobod-

nog promišljanja (*idžtihad*) te ponudili veći broj mišljenja argumentirajući ih referiranjem na izjave ranih autoriteta iz redova ashaba i tabi'ina, koji su se o tome različito izjasnili. U ovom uvodu nećemo se detaljnije baviti argumentacijom za svako od desetak ponuđenih mišljenja i postupkom preferencije među tim mišljenjima, jer bi to iziskivalo više prostora, odnosno poseban rad. No smatramo da je potrebno istaći distinkciju između posljednje Objave u smislu posljednjeg objavljenog kur'anskog ajeta, i posljednje Objave u smislu posljednje objavljene kur'anske sure u cijelosti. Ukratko, mnogi muslimanski učenjaci tvrde da je posljednji objavljeni kur'anski ajet bio: *وَأَتَقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ* *I bojte se Daná u kome ćete biti vraćeni Allahu, zatiim će se svakome ispuniti ono što je zaradio, i nikome nasilje neće biti učinjeno* (El-Bekare, 281), jer je Allahov Poslanik, s.a.v.s., poslije objave ovoga ajeta živio samo sedam noći (Se'id b. Džubejr). Za druge ajete koji se navode u tom smislu (El-Bekare, 278; El-Bekare, 282; Ali 'Imran, 195; El-Ma'ide, 3; En-Nisa', 94, 176; Et-Tevbe, 128-129; El-Kehf, 110) data su odgovarajuća kontekstualna objašnjenja njihovog objavljivanja.

Kada su u pitanju kur'anske sure, kao posljednje objavljene sure u cijelosti, spominju se: El-Ma'ide (Sofra), Bera'tun ili Et-Tevbe (Obznana ili Pokajanje) i En-Nasr (Pomoć). Ovo pitanje je, zapravo, u fokusu naše rasprave i interesovanja. Prema ovakvom stanju stvari pokazuje se da suri En-Nasr treba dati prioritet, odnosno suru En-Nasr možemo smatrati – *vallahu e'alem* – posljednjom objavljenom surom u cijelosti. Evo naših argumenata u prilog tome:

1. 'Ubjedullah b. 'Utbe, r.a., je rekao: Ibn 'Abbas me pitao: – Znaš li?, a Harun je rekao: – Je li ti poznato koja je posljednja kur'anska sura objavljena u cijelosti? Rekao sam: – Znam: *Iza džá'e nasrullahi ve-l-feth* (En-Nasr). Rekao je: – Istinu si rekao (Muslim, Tirmizi);
2. Što se tiče mišljenja da je sura El-Ma'ide posljednja objavljena sura u cijelosti, riječ je, zapravo, o tome da je ona posljednja sura u kojoj je objavljeno o halalu i haramu i čiji propisi ne podliježu fenomenu derogacije (*nesh*);

3. U slučaju sure Et-Tevbe, primijećeno je da se radi o posljednjoj objavljenoj suri u kojoj su uspostavljeni propisi o ratovanju i džihadu (Zerkani).

Višestruko je korisno i potrebno znanje o tome šta je prvo a šta posljednje objavljeno u Kur'anu. (U to spada i ono što je prvo ili posljednje objavljeno o neki specifičnim pitanjima, npr.: o džihadu, ratovanju, hrani, piću i sl.). U prvom redu, ova vrsta znanja važna je s obzirom na fenomen derogirajućih (*nasih*) i derogiranih (*mensuh*) ajeta u Kur'anu, a zatim i s aspekta proučavanja historije islamskog zakonodavstva (*tarihu tešri 'i-l-islam*), u kome proces sukcesivnosti (*tederrudž*) igra veoma značajnu ulogu. Također, interesovanje muslimanskih učenjaka i tumača Kur'ana za ovu temu pokazuje i dokazuje njihovu veliku i do krajnjih granica ljudskih mogućnosti ispoljenu pažnju i ljubav prema Kur'anu kao posljednjoj Božijoj Objavi čovječanstvu. Sve ono što je u i oko Kur'ana bilo je i jeste predmet svestranog zanimanja muslimanskog uma. Nijednoj drugoj Knjizi/knjizi u historiji ljudskoga roda ljudski duh nije poklonio veću pažnju!

Na koncu, valja istaći još jednu poentu, naime, kako god je važno i bitno, iz mnoštvo razloga, koje su to prve riječi Kur'ana objavljene na srce plemenitog Poslanika, s.a.v.s., tako je isto važno i bitno koje su to bile posljednje riječi kojima je *završen* Kur'an, odnosno, u ovom slučaju, posljednja objavljena sura u cijelosti. Dakle, šta je to Gospodar svih ljudi njima obznanio i poručio u posljednjoj potpunoj suri koju je objavio Svome Poslaniku, s.a.v.s.? Ovaj rad pokušat će, na tefsirski način, odgovoriti na to pitanje.

Mjesto i vrijeme objavljivanja

Kada je u pitanju mjesto objavljivanja sura En-Nasr,¹ nema dvojjenja niti sporenja (*bila hilaf*) da se ona ubraja u medinske sure, tj. sure objavljene u medinskom periodu Objave.² U sluča-

¹ Naziv ove sure uzet je iz njezinog prvog ajeta: *Iza dža'e nasrullahi ve l-feth*. Naziva se još *El-Feth* (Pobjeda), što je također naziv preuzet iz prvog ajeta, kao i: *Et-Tevd'i* (Oproštaj).

² V.: Sujuti, *Ed-Durru-l-mensur fi-t-tefsiri bi l-me'sur*, Daru-l-fikr, Bejrut, s.a., 6/406; Ševkani, *Fethu-l-Kadir*, Daru-l-ma'rife, Bejrut, 2007, 1663. – Ovaj stav bazira se na najraš-

ju preciznijeg vremenskog određenja objavljivanja sure En-Nasr, postoje stanovita razilaženja među komentatorima Kur'ana. Uočljiva su četiri mišljenja:

- a) objavljena je prije oslobađanja, *fetha*, Mekke,³
- b) objavljena je nakon oslobađanja Mekke po povratku sa Bitke na Hunejnu;⁴
- c) objavljena je devete godine po Hidžri u godini deputacija,
- d) objavljena je desete godine po Hidžri na Mini tokom Poslanikovog, s.a.v.s., Oprosnog hadža.⁵

Prvo mišljenje zagovara i drži najispravnijim (*esahh*) čuveni mufessir Fahrudđin Razi (u. 606/ 1209). On navodi da je sura

renijem i najprihvatljivijem mišljenju muslimanskih učenjaka: da su mekanski dijelovi Kur'ana oni koji su objavljeni prije Hidžre, a medinski oni koji su objavljeni poslije Hidžre, svejedno bili oni objavljeni u Mekki ili Medini, ili u godini Oprosnog hadždža, ili na nekom putovanju. Ovo napominjemo stoga što, pored ovog *kriterija vremena*, postoji i drugo mišljenje: *kriterij mjesta*, tj. da su mekanski dijelovi Kur'ana oni koji su objavljeni u Mekki (i njezinoj okolini), pa makar i poslije Hidžre, a medinski dijelovi Kur'an su oni koji su objavljeni u Medini (i njezinoj okolini). Prema ovom *mjesnom kriteriju*, sura En-Nasr tretirala bi se kao mekanska jer je objavljena, kao što ćemo navesti, na Mini koja se ubraja u okolicu Mekke. Ovaj drugi kriterij usvojili su Muhammed Pandža i Džemaluddin Čaušević, prevodioci Kur'ana na naš jezik čiji se prijevod pojavio davne 1937. god. U bilješci o sadržaju 110. poglavlja Kur'ana, poglavlja En-Nasr, oni navode: "Objava ovog poglavlja, iako spada među poglavlja koja su objavljena nakon preseljenja u Medinu, ipak se ubraja među ona koja su objavljena u Meki" (*Kur'an Časni: prijevod i tumač*, preveli i sredili: Muhammed Pandža i Džemaluddin Čaušević, Libris, 2012/1433., 715-716.) Više o ovome v.: Es-Sujuti, *Itqan: Sveobuhvatni uvodnik u kur'anske nauke 1*, prev. Almir Fatić, Sova Publishing, Sarajevo, 2012, 49-57; Subhi Salih, *Mebahis fi 'ulumi-l-Kur'an*, Daru-l-'ilm li-l-melajin, 1997, 167-170.

³ Oslobađanje Mekke desilo se 629. god. po Miladu, odnosno mjeseca ramazana 8. god. po Hidžri; v. šire u: Muhammed Hamidullah, *Muhammed a.s. Život*, Knjiga I, El-Kalem, Sarajevo, 1990, 218-224; Martin Lings, *Muhammed. Život Vjerovjesnika islama zasnovan na najranijim izvorima*, Connectum, Sarajevo, 2004, 414-423; Safi-jurrahman el-Mubarekfuri, *Zapečaćeni džennetski napitak*, prev. Subhija Hadžime-lič-Skenderović, Travnik, s.a., 448-469.

⁴ Bitka na Hunejnu odigrala se 629. god. po Miladu, odnosno mjeseca ševvala 8. g. po Hidžri; v. šire u: Lings, *Muhammed*, 424-429; El-Mubarekfuri, *Zapečaćeni džennetski napitak*, 471-476; Tahia el-Ismael, *Životopis Poslanika Muhammeda, s.a.v.s.: na osnovu najranijih izvora*, Libris, Sarajevo, 2008, 331-334;

⁵ Poslanikov, s.a.v.s., Oprosnog hadždža dogodio se 632. g. po Miladu, odn. mjeseca zul-hidždžeta 10. god. po Hidžri; v. šire u: Hamidullah, *Muhammed a.s. Život*, Knjiga I, 225-228; Lings, *Muhammed*, 464-470; El-Mubarekfuri, *Zapečaćeni džennetski napitak*, 523-530; El-Ismael, *Životopis Poslanika Muhammeda, s.a.v.s.*, 377-382.

En-Nasr vid Božijeg obećanja Poslaniku, s.a.v.s., da će biti pognut (*nasr*) protiv Mekkelija i da će osloboditi Mekku (*feth*). Nadalje, navođenje čestice *iza* prije glagola *dža'e*, prema Razi-ju, iziskuje buduće vrijeme (*istikbal*) budući da se za ono što je prošlo ne kaže: *iza dža'e*.⁶ Ukoliko je ovo ispravno rezonovanje, nastavlja Razi, onda ovaj ajet sadrži mudžizu jer izvještava o gajbu, nepoznatom, onome što će se tek dogoditi.⁷ Bejdavi (u. 685/1286) i Isma'il Hakki (u. 1127/1715) tvrde da većina komentatora smatra da je sura En-Nasr objavljena prije oslobađanja Mekke (مكة) والأكثر على أن السورة نزلت قبل فتح مكة⁸ ne konkretizirajući, pri tome, kao ni Razi, preciznije vrijeme njezina objavljivanja i ne navodeći dodatnu argumentaciju za svoju tvrdnju.

Drugo mišljenje, za razliku od prvog koje se temelji na racionalnoj argumentaciji, bazira se na predaji. Naime, El-Vahidi (u. 468/1075) navodi da je ona objavljena prilikom Poslanikovog, s.a.v.s., povratka s Bitke na Hunejnu. Ovaj autor također napominje da je Poslanik, s.a.v.s., nakon njezina objavljivanja živio još dvije godine, a potom predajnim lancem (*senedom*) navodi slijedeće Ibn 'Abbasove riječi: – Kada se Allahov Poslanik, s.a.v.s., vratio sa Bitke na Hunejnu, Uzvišeni Allah je objavio: *Iza dža'e nasrullah*... Poslanik, s.a.v.s., tada je rekao: “O Ali b. Ebi Talibe! O Fatima! Dolazi Allahova pomoć i pobjeda! Vidim ljude kako u skupinama dolaze u Allahovu vjeru! Pa, neka je slavljen moj Gospodar i Njemu neka je hvala; od Njega tražim oprosta, On, zaista, prima pokajanje.”⁹ Drugi komentatori nisu se eksplicitno

⁶ Na ovu lingvističku opasku komentator Kurtubi (u. 671/1272) ponudio je sljedeći odgovor: “Čestica *iza* ovdje je u značenju čestice *kad*, tj. značenje je *Kad dže'e nasrullah*... / Već je došla pomoć Allahova..., jer je sura En-Nasr objavljena poslije oslobađanja Mekke...” (*El-Džami'u li ahkami-l-Kur'an*, Dar ihja'i-t-turasi-l-'arebi, Bejrut, 1975, 20/230). Imam Maturidi (u. 333/944.) u svome tefsiru prenosi mišljenje poznatog jezikoslovca El-Esamma da je moguće kako čestica *iza* ovdje ima značenje čestice *iz*, tj. kao da je rečeno: *iz dža'e*, što je dozvoljeno u arapskome jeziku, a u Kur'anu je to čest slučaj (*Tefsir te'vilat ehli-s-sunne*, nav. prema: www.altafsir.com).

⁷ *Tefsiru-l-Fahri-r-Razi*, Daru-l-fikr, Bejrut, 1994, 32/155, 164.

⁸ Bejdavi, *Envaru-t-tenzil ve esraru-t-te'vil*, Daru-r-rušd, Bejrut, 2000, 3/570; Isma'il Hakki, *Ruhu-l-bejan*, Daru-l-kutubi-l-'ilmijje, Bejrut, 2003, 10/544.

⁹ El-Vahidi en-Nejsaburi, *Esbabu-n-nuzul*, Me'essesa el-Halebi, Kairo, 1968, 308. – Ovu predaju bilježi i Sujuti u svome tefsiru *Ed-Durru-l-mensur*..., 6/407.

izjasnili o vremenu objavljivanja sure En-Nasr, ali su implicitno podržali ovo mišljenje, npr. Ibnu-l-Dževzi (u. 597/1200.) koji, prenoseći riječi Katadea, kaže da je poslije objavljivanja ove sure Allahov Poslanik, s.a.v.s., živio dvije godine.¹⁰

Treće mišljenje nalazimo u Ibn Hišamovoj *Siri* (Životopisu Allahovoga Poslanika, s.a.v.s.) gdje je jedno od poglavlja naslovljeno riječima: *Zikru seneti tis' ev tesmijetuha senete-l-vufud ve nuzuli sureti-l-Feth / Deveta godina po Hidžri ili godina deputacija – objavljivanje sure El-Feth*. Svim arapskim plemenima je poslije oslobođenja Mekke postalo sasvim jasno da nemaju snage ratovati protiv Božijega Poslanika ili se, pak, neprijateljski odnositi prema njemu, pa su počeli listom ulaziti u Allahovu vjeru, ili kako Uzvišeni Allah kaže: *u skupinama*, dolazeći mu sa svih strana. Uzvišeni Allah je rekao Svome Poslaniku: *Kada dođe pomoć Allahova i pobjeda, i vidiš ljude kako ulaze u vjeru Allahovu u skupinama – tad slavi Gospodara svoga hvaleći Ga i traži od Njega oprosta! Zaista On mnogo prima pokajanje!* (En-Nasr), tj. zahvaljij Allahu na tome što je učinio da pobijedi tvoja vjera i moli Ga za oprost, jer On uvijek prima pokajanja.¹¹

Četvrto mišljenje argumentira se predajom od Abdullaha b. Omera koji je rekao: “Sura En-Nasr objavljena je Vjerovjesniku, s.a.v.s., na Mini sredinom Kurban-bajrama za vrijeme Oprosnog hadža. Tako je Allahov Poslanik, s.a.v.s., saznao da je došlo vrijeme oprostaja” (Ibn Ebi Šejbe, ‘Abd b. Humejd, El-Bezzar, Ebu Ja‘ala, Ibn Merdevejh, Bejhkeki). Ovaj stav usvojili su mnogi komentatori Kur’ana, što je primijetno u njihovim komentarima u kojima prihvataju i navode ovu predaju.¹² Od novijih autora ovo mišljenje usvojili su Safijjurr Rahman el-Mubarekfuri, koji u svome poznatom djelu *Er-Rehiku-l-mahtum*, navodeći predaju

¹⁰ Ibnu-l-Dževzi, *Zadu-l-mesir*, Daru-l-fikr, Bejrut, 1987, 8/324.

¹¹ Abdusselam Harun, *Tehzibu Sireti Ibn Hišam*, Mektebetu-s-sunne, Kairo, 1989, 263.

¹² V.: Sujuti, *Ed-Durru-l-mensur...*, 6/406; Kurtubi, *El-Džami‘u li ahkami-l-Kur’an*, 20/233; Ibn Kesir, *Tefsiru-l-Kur’ani-l-‘azim*, Džem‘ijje ihja’i-t-turasi-l-islami, Kuvajt, 1994, 4/722; Zamahšeri, *El-Keššaf*, Daru-l-ma‘rife, 2005, 1225; Ibn Džuzejj, *Kitabu-t-teshil li ‘ulum-i-tenzil*, Daru-l-kitabi-l-‘arebi, Bejrut, 1973, 4/221; *Tefsiru-n-Nesefi*, Daru ihja’i-l-kutubi-l-‘arebijje, s.l., s.a., 2/381; Ševkani, *Fethu-l-Kadir*, 1663.

Ebu Davuda o tome kako je Allahov Poslanik, s.a.v.s., održao govor na Mini sredinom bajramskih dana (za vrijeme Oprosnog hadža), daje podatak da je “ovaj govor rečen neposredno poslije objave sure En-Nasr”,¹³ te Muhammed Asad, koji u svome prijevodu Kur’ana u bilješci o suri En-Nasr veli: “Objavljena je na Mini za vrijeme Vjerovjesnikovog hadža u mjesecu zu-l-hidždžetu, 10. god. po Hidžri”.¹⁴ Također, ovo mišljenje prihvata i Muhammed Nesib er-Rifa’i, autor skraćenog izdanja Ibn Kesirovog tefsira.¹⁵

Nagovještaj Poslanikovog, s.a.v.s., preseljenja na ahiret

U jednome se slažu svi komentatori Kur’ana: objavljivanje sure En-Nasr predstavljalo je nagovještaj, aluziju ili išaret na skorašnje preseljenje Poslanika, s.a.v.s., na ahiret. I od ashaba se u vezi s tim prenosi da su imali potpuni konsenzus.¹⁶ O tome se bilježi veći broj identičenih i autentičnih predaja u mnogim tefsirskim i hadiskim izvorima.¹⁷ Zato se ova sura naziva, kako smo već istakli, i *Suretu-t-tevdi’* (Sura oprostaja). Dakle, sam Allahov Poslanik, s.a.v.s., objavljivanjem ove sure informiran je o svom skorašnjem odlasku s ovoga svijeta. Koliko je on još živio na ovome svijetu nakon objavljivanja ove sure pitanje je na koje nailazimo na različite odgovore shodno gore navedenim različitim mišljenjima o vremenu njezinog objavljivanja.

¹³ El-Mubarekfuri, *Zapečaćeni džennetski napitak*, 529.

¹⁴ Asad, *Poruka Kur’ana*, El-Kalem, Sarajevo, 2004, 1011.

¹⁵ V.: *Tefsir Ibn Kesir*, skratio i izabrao najvjerodostojnije hadise Muhammed Nesib er-Rifa’i, drugo izdanje, Visoki saudijski komitet za pomoć BiH, Sarajevo, 2002-1423, 1541. – Prema ovom četvrtom mišljenju, proizlazi da je sura En-Nasr objavljena 10. zu-l-hidždžeta, tj. drugog dana Kurban-bajrama, 10. god. po Hidžri, što korespondira 9. martu 632. god. po Isau, a.s.

¹⁶ الصحابة اتفقوا على أن هذه السورة دلت على أنه نعي لرسول الله صلى الله عليه وسلم (Tefsiru-l-Fahri-r-Razi, 32/164; Ševkani, *Fethu-l-kadir*, 1664).

¹⁷ V. npr.: Taberi, *Džami’u-l-bejan ‘an te’vili aji-l-Kur’an*, Daru-s-selam, Kairo, 2007, 10/8816-8817; Sujuti, *Ed-Durru-l-mensur...*, 6/406; *Sahihu-l-Buhari*, 3, prev. Hasan Škapur i grupa prevodilaca, Visoki saudijski komitet, Sarajevo, 2009, 943, br. hadisa 4970; *Tirmizijin Džami’-sunen*, 7, prev. Mahmut Karalić, El-Kelimeh, Novi Pazar, 2010, 33-34, br. hadisa 3599.

Mufessir Maverdi (u. 450/1058.) sumirao je odgovore na sljedeći način: – Vjerovjesnik, s.a.v.s., živio je poslije objavljivanja sure En-Nasr oko godinu dana (Mukatil); živio je oko dvije godine (Ibn ‘Abbas), zatim je obavio hadž pa mu je objavljeno: *الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ* *Danas sam vam usavršio vašu vjeru* (El-Ma’ide, 3), nakon čega je živio osamdeset dana, potom mu je objavljeno: *لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنفُسِكُمْ* *Već vam je došao Poslanik, jedan od vas* (Et-Tevbe, 128), nakon čega je živio trideset pet dana, a onda mu je objavljeno: *وَآتَقُوا يَوْمًا تَرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ* *I bojte se Dana u kome ćete biti vraćeni Alláhu* (El-Bekare, 281), poslije čega je živio dvadeset i jedan dan, ili, prema Mukatilu (i Se‘idu b. Džubejru), sedam dana.¹⁸

Shodno četvrtom mišljenju, koje ovdje preferiram, Poslanik, s.a.v.a., poslije objavljivanja sure En-Nasr živio je tri mjeseca, tačnije: devedeset i jedan dan budući da između 10. zu-l-hidžeta 10. god. po Hidžri (9. mart 632. god.) i 12. rebi‘u l-evvela 11. god. po Hidžri (8. juni 632. god.), tj. datuma Poslanikovog, s.a.v.s., preseljenja na ahiret, ima tačno 91 dan.¹⁹

1. Iza dža’e nasrullahi ve-l-feth (إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ)

Partikula *iza* je u funkciji kondicionalnog veznika: kada; riječ *nasr* znači pomoć, a riječ *feth* -pobjedu. Dakle, prijevod ovog prvog ajeta sure En-Nasr glasi: *Kada dođe pomoć Allahova i pobjeda*. U klasičnim komentarima Kur’ana riječi *nasr* i *feth* specificiraju se u značenjskom smislu. Za riječ *nasr* dominantno se navodi da ona označava: a) pomoć Poslaniku, s.a.v.s., protiv Kurejšija ili b) pomoć njemu protiv njegovih neprijatelja Arabljana koji su se borili protiv njega. Za ova značenja Fahrudin Razi veli da su ona najočiglednija.²⁰ Riječ *feth* većina komentatora Kur’ana

¹⁸ Maverdi, *Tefsiru-n-nuketi ve-l-‘ujun*, nav. prema: www.altafsir.com. Razi (32/164) i Kurtubi (20/233) preuzimaju ovaj Maverdijev rezime s tim što dodaju da je poslije objavljivanja ajeta o kelali (En-Nisa’, 176) živio pedeset dana. A Allah, kako ističe Razi, najbolje zna kako je to bilo (والله أعلم كيف كان ذلك).

¹⁹ Preračunavanje izvršeno prema: Zejnil Fajić, *Tabelarni pregled hidžretskih godina preračunatih u godine nove ere*, II prošireno izdanje, Sarajevo, 1999.

²⁰ *Tefsiru-l-Fahri-r-Razi*, 32/151.

tumači u značenju *fetha* ili oslobođenja Mekke. Takvo tumačenje prenosi se od Aiše, r.a., Mudžahida i drugih ranih autoriteta.²¹ Ibn ‘Abbas i Ibn Džubejr pod pojmom *fetha* podrazumijevali su oslobođanje i drugih gradova osim Mekke.²²

Budući da preferiramo ono četvrto mišljenje o vremenu objavljivanja sure En-Nasr, kao i stav da je sura En-Nasr posljednja objavljena sura u cijelosti, nužno je da dodatno argumentiramo svoje preferirajuće mišljenje. Naime, kao što je poznato, oslobođenje Mekke zbilo se osme godine po Hidžri, a sura En-Nasr, kako smo vidjeli, objavljena je na Mini tokom Oprosnog hadždža, tj. krajem desete godine po Hidžri. Otuda, smatramo, na tragu Ibn ‘Abbasovog i Ibn Džubejrovog mišljenja, da je pojmu *fetha* ovdje potrebno dati šire značenje, odnosno da pojam *fetha* obuhvata i oslobođenje Hajbera i sporazum na Hudejbiji – koji se se dogodili prije *fetha* Mekke, a Kur’an ih, također, naziva *fethom*: فَجَعَلَ مِنْ دُونِ ذَلِكَ فَتْحًا قَرِيبًا ...i zato vam je prije toga dao pobjedu nedavnu (El-Feth, 27) – zatim oslobođenje Mekke te sve one pobjede koje su se dogodile poslije toga (Hunejn i Ta’if), pa sve do one najveće pobjede – potpune pobjede islama na Arabijskom poluotoku nad silama širka, što se očigledno demonstriralo prilikom Poslanikovog, s.a.v.s., Oprosnog hadža. Osim ovoga, valja imati na umu da je poslije *fetha* Mekke objavljena sura Et-Tevbe, što je argument koji ide u korist predaje od Abdullaha b. Omera u vezi s objavljivanjem sure En-Nasr u cijelosti na Mini za vrijeme Oprosnog hadža.

Nadalje, polazeći od činjenice univerzalnosti kur’anskih riječi, *nasr* i *feth*, budući da *dolaze* od Allaha, dž.š., neprestano *dolaze* i *dolazit će* vjernicima sve do kraja ovoga svijeta, ali i poslije njega. Ima li većeg *nasra* i *fetha* od ulaska u Džennet i kušanja njegovih najvećih blagodati?! Dakle, riječima *nasr* i *feth* – iako se one pr-

²¹ Od Ibn ‘Abbasa se još prenosi da je *nasr* ugovor na Hudejbiji (Ibn Džuzejj, *Kitabu t-teshil...*, 4/221; Alusi el-Bagdadi, *Ruhu-l-me’ani fi tefsiri-l-Kur’ani-l-‘azimi ve-seb’u-l-mesani*, Daru-l-ihja’i-t-turasi-l-‘arebi, Bejrut, 1985, 30/355).

²² Kurtubi, *El-Džami’u li ahkami-l-Kur’an*, 20/229; Maverdi, *Tefsiru-n-nuketi ve-l-‘ujun*, prema: www.altafsir.com.

vobitno promatraju u odnosu na Vjerovjesnika, s.a.v.s., i njegov život – ovdje dajemo opće ili univerzalno značenje ('am).

Nasr i feth

Prvo se spominje pojam *nasra*, a zatim pojam *fetha*. Ovakav poredak riječi otkriva važno pravilo: bez Allahove, dž.š., pomoći (*nasra*) nema pobjede (*fetha*). Samo uz Allahovu, dž.š., pomoć vjernicima dolazi pobjeda, odnosno pobjede na fizičkom i duhovnom planu. Dakle, *nasr* je uzrok *fetha*. Vidljivo je da se pomoć pripisuje Uzvišenom Allahu: *nasrullah* – pomoć Allahova. U suri Ali 'Imran (126) još eksplicitnije je istaknuto: وَمَا النَّصْرُ إِلَّا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ *A nema pomoći osim kod Allaha, Silnog i Mudrog!* U suri Es-Saff (13) također se spominju zajedno *nasr* i *feth*: نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ *pomoć od Allaha i pobjeda skora*, obećane, uz ostalo, onima koji vjeruju u Allaha i Poslanika Njegova i koji se bore na Allahovome putu. Znači: oni koji potpomognu Allahovu vjeru i sami će biti potpomognuti i pobijedit će uz postizanje ahiretskih blagodati.²³ U Kur'anu je vjernicima upućen poziv: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِن تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ وَاللَّهُ يَبْسُطْ أَيْدِيَكُمْ وَيُنَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ *O vi koji vjerujete, ako pomognete Allaha, On će vama pomoći i učvrstit će korake vaše!* (Muhammed, 7).

2. Ve re'ejte-n-nase jedhulune fi dinillahi efvadža

(وَرَأَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْوَاجًا)

...i vidiš ljude kako ulaze u vjeru Allahovu u skupinama – Masovno prihvatanje islama ili kako stoji u ajetu: *efvadžen*, u skupinama, bez ratovanja i prolijevanja krvi, dogodilo se poslije *fetha* Mekke, početkom devete godine po Hidžri, i zato je ta godina nazvana *senetu-l-vufud* – godina deputacija ili delegacija. Zvanični dolazak čitavih plemena da prime islam počeo je poslije oslobađanja Mekke, iako ih je bilo i prije tog događaja. Jedan za drugom pristizale su delegacije u Medinu iz svih dijelova Arabije cijele devete i desete hidžretske godine a nekoliko ih je bilo

²³ Ibn Kesir, *Tefsiru-l-Kur'ani l-'azim*, 4/464.

i u jedanaestoj godini. Islamski historičari navode da je oko sedamdeset delegacija došlo Resulullahu, a.s., da prime islam.²⁴ A s Oprosnim hadžom, 10. god. po Hidžri, čitava Arabija postala je islamska – nijedan politesit (*mušrik*) niti ateist (*kafir*) više nije obitavao na tom prostoru.²⁵ Doista, zar to nije veliki *feth*!?

Riječi *ljudi* ovdje također dajemo opće značenje. U tom smislu ovaj ajet možemo čitati i kao najavu da će mnogi ljudi, *u skupinama*, prihvatiti i prihvatati Allahovu vjeru. Ovu kur'ansku mudžizu povijest je mnogo puta posvjedočila. Mnogi narodi primili su islam upravo na taj način. Uostalom, i preci nas Bošnjaka primali su islam *efvadža: u skupinama*.²⁶ Ono što još dodatno pojačava općenitost riječi *ljudi (en-nas)* u ovom ajetu jeste i jedan upozoravajući hadis u kome se najavljuje proces *izlaska ljudi iz vjere*, također, *efvadža*. Kurtubi u svome tefsiru bilježi da je Džabir b. 'Abdullah rekao: – Čuo sam Allahovoga Poslanika, s.a.v.s., da je rekao: “Ljudi su u skupinama ulazili u Allahovu vjeru; u skupinama će je i napuštati”.²⁷ Nažalost, ovaj proces zahvatio je mnoge muslimanske narode, a posebno one koji su

²⁴ Više v. u: El-Mubarekfuri, *Zapečaćeni džennetski napitak*, 506-519; Harun, *Tehzibu Sireti Ibn Hišam*, 264-280.

²⁵ Ebu Omer b. Abdi-l-Berr je rekao: “Kada je Allahov Poslanik, sallallahu alejhi ve sellem, umro niko od Arapa nije bio nevjernik” (Ibn Džuzejj, *Kitabu-t-teshil...*, 4/222; Alusi el-Bagdadi, *Ruhu-l-me'ani...*, 29-30/256).

²⁶ V. šire: Mehmed Handžić, “Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosansko-hercegovačkih muslimana”, u: *Teme iz opće i kulturne historije*, Knjiga II, (Izabrana djela Mehmeda Handžića), Ogljedalo, Sarajevo, 1999; Muhamed Hadžijahić, “Bogumilstvo i islamizacija”, u: *Islam i muslimani u Bosni i Hercegovini*, El-Kalem, Sarajevo, 1991. Posebno, pak, ukazujemo na kapitalno djelo Nedima Filipovića, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini* (Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 2005.), gdje na str. 53., npr., čitamo: “O islamizaciji kao **masovnom** fenomenu može se govoriti do iza sredine 17. v. i u tom periodu ima nekoliko karakterističnih segmenata linije islamizacije. U najranijem segmentu islamizaciju predstavlja prelaz bosanskih feudalaca na islam. U drugom segmentu dolazi do **masovnog** prelaza bosanskog seljaštva u centralnoj Bosni...” (*boldiranje* su naša).

²⁷ *El-Džami 'u li ahkami-l-Kur'an*, 20/231. – Ovaj hadis navode i drugi mufessiri, npr. Zamahšeri (1226) i Ibn Kesir (4/731). Ševkani navodi El-Hakimovu predaju od Ebu Hurejrea koji je rekao: – Allahov Poslanik, s.a.v.s., proučio je: *Ve re'eje-n-nase jedhulune fi dinillahi efvadža* pa rekao: “Izlazit će iz Allahove vjere u skupinama, kao što su ušli u nju u skupinama.” El-Hakim, napominje Ševkani, ovaj hadis smatra vjerodostojnim (*Fethu-l-kadir*, 1665).

živjeli u zemljama pod komunističkom vlašću i diktaturom oficijelnog ateizma. Bošnjaci, kao i drugi muslimanski narodi Balkana, doživjeli su to iskustvo i otuda proces *ponovnog i potpunog bošnjačkog vraćanja islamu* (islam kao vjeri, moralu, kulturi, politici, ekonomiji...) nije nimalo lahak, jednostavan niti jednoznačan. Isto tako, valja potcrtati činjenicu da proces o kome je riječ ima reverzibilan (povratni) karakter.

Dinullah – islam

U ovom drugom ajetu sure En-Nasr spominje se sintagma *dinullah* (Allahova vjera), koju je potrebno dodatno pojasniti. Prvo se zakratko osvrnimo na značenje prvog dijela ove sintagme: *din*. Riječ *din* u Kur'anu, prema semantičarima Kur'ana, ima pet,²⁸ odnosno deset²⁹ značenja, npr.:

- 1) islam: Et-Tevbe, 10; El-Feth, 28;
- 2) monoteizam (*tevhid*): Junus, 22; El-Bejjine, 5;
- 3) polaganje računa (*hisab*): En-Nur, 25;
- 4) dodjeljivanje nagrada (*džeza*): El-Fatiha, 4; Es-Saffat, 20;
- 5) zakon (*hukm*): Jusuf, 76; itd.

U Kur'anu se u značenju riječi *din*, tj. *din-i islam*, često koriste sinonimne riječi kao što su: *iman* – vjerovanje (Ez-Zarijat, 35-36), *sirat* – Put (Eš-Šura, 53), *nur* – Svjetlo (Es-Saff, 8), *huda* – Uputa (El-En'am, 88) *habl* – uže (Ali 'Imran, 103) i dr., a koje otkrivaju mnoge izvanjske i iznutarnje aspekte *dina*.

Fahrudin Razi u svome tefsiru veli da je Uzvišeni rekao *fi dinillah*, a ne *fi dini rabbi* ili, pak, neko drugo Svoje ime, zato što je ime Allah najveće Božije ime jer zajedno ukazuje na Njegovu

²⁸ V.: Mukatil b. Sulejman, *El-Ešbahu ve-n-neza'iru fi-l-Kur'ani-l-kerim*, Dar garib, Kairo, 2001, 131-132; Harun b. Musa el-Kari', *El-Vudžuhu ve-n-naza'iru fi-l-Kur'ani l-kerim*, Vizaretu-s-sekafeti ve l-i'lam, Bagdad, 1988, 120-121; Dāmegani, *El-Vudžuhu ve-n-naza'iru li elfazi Kitabillahi l-'aziz*, I, Vizaretu l-evkaf, Kairo, 2003, 1/329-331.

²⁹ V.: šire u: Ebu-l-Feredž Ibnu l-Dževzi, *Nuzhetu-l-e'ajuni-n-nevaziri fi 'ilmi-l-vudžuhi ve-n-naza'ir*, Daru-l-kutubi-l-'ilmije, Bejrut, 2000, 125-126.

Bit (*zat*) i Njegove atribute (*sifat*), pa kao da je rečeno: Da ova vjera nema nikakvo drugo svojstvo osim toga da je ona *dinullah*, bilo bi je obavezno prihvatiti!³⁰ Sabuni veli da je ovdje *din* pripisan Allahu, dž.š., iz počasti, kao što se kaže *Bejtullah* – Allahova Kuća ili *nakatullah* – Allahova deva.³¹

Sintagma *dinullah* označava vjeru islam jer je Uzvišeni rekao: *إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ* *Zaista je din – vjera kod Allaha – islam* (Ali ‘Imran, 19); *وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ* *A onaj ko traži drugu vjeru osim islama, neće mu biti primljena* (Ali ‘Imran, 85), te: *وَرَضِيتُ لَكُمْ الْإِسْلَامَ دِينًا* (El-Ma’ide, 3). Prema Kur’anu, islam podrazumijeva dragovoljnu i sa zadovoljstvom popraćenu predanost i pokornost Uzvišenom Allahu (*dinullah*) svim svojim bićem: srcem i tijelom.³² Ta dragovoljna predanost i pokornost Allahu, dž.š., manifestira se: 1. svjedočenjem (*šehadetom*) da nema drugog Boga osim Allaha i da je Muhammed Allahov poslanik, 2. klanjanjem namaza, 3. davanjem zekata; 4. obavljanjem hadža i 5. postom mjeseca ramazana (Buhari: 8).³³ Dakle, islam jeste dragovoljna, ali ne i svojevoljna predanost i pokornost Uzvišenom Allahu – u smislu da ljudi vjeruju i vjeru prakticiraju kako oni hoće i žele.

3. Fe sebbih bi hamdi rabbike vestagfirh; innehu kane tevvaba (فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا)

– *tad slavi Gospodara svoga hvaleći Ga i traži od Njega oprosta! Zaista On mnogo prima pokajanje!* Autentična predaja koju komentatori Kur’ana redovno navode u vezi s ovim posljednjim

³⁰ *Tefsiru-l-Fahri-r-Razi*, 32/157.

³¹ Sabuni, *Safvetu t-tefasir*, Daru-l-Kur’ani-l-kerim, Bejrut, 1981, 3/616.

³² V.: El-Bekare, 112; Ali ‘Imran, 20; En-Nisa’, 65, 125; Lukman, 22.

³³ U suri El-Bejjine (5) navodi se sintagma *dinu-l-kajjime* – ispravna vjera, čiji je sadržaj: a) iskrenost u robovanju, b) obavljanje namaza i c) davanje zekjata: *A naredeno im je da samo robuju Allahu, iskreno Mu ispovjedaјуci vjeru, kao pravovjerni, i da obavljaju namaz, i da udjeljuju zekat, a to je vjera ispravna. Ispravna vjera je din-i islam.* Također v. tzv. Džibrilov hadis (Buhari: 50) gdje je nakon odgovora na pitanje Džibrila šta je iman, islam i ihsan, Muhammed, a.s., rekao prisutnima: “To je Džibril. Došao je da pouči svijet njihovom *dinu*.”

ajetom sure En-Nasr daje nam tumačenje ovih riječi od strane ashaba. Ta predaja kazuje da je Omer, r.a., imao običaj Ibn ‘Abbasa, kao dječaka, uvoditi u društvo starijih ashaba, učesnika Bitke na Bedru. Iako su neki od njih negodovali zbog takvog Omerovog postupanja, on nije odustajao. “Za njega znate ko je i do koga je...” govorio je. Jednom prilikom upitao ih je: “Šta kažete o riječima: *Iza dža’e nasrullahi ve-l-feth*? Neki su odgovorili: “Naređeno nam je da zahvaljujemo Allahu i tražimo oprosta od Njega kada nam pomogne i dadne pobjedu.” Drugi su šutjeli i nisu ništa odgovorili. Onda je Omer upitao Ibn ‘Abbasa da li on tako misli, na što je on negativno odgovorio te rekao: “To je smrtni čas Allahovog Poslanika, s.a.v.s., koji mu je tako nagaviješten.” (Buhari, Zamahšeri, Ibn Kesir, Ševkani, Sabuni i dr.)

Ibn ‘Abbasovo tumačenje ne anulira tumačenje koje su ponudili stariji ashabi; on je svojom izvanrednom nadarenošću samo uvidio ono što drugi nisu, a kasnije su i oni sami konsenzualno prihvatili njegovo tumačenje, o čemu smo naprijed govorili.

Ovom posljednjem ajetu sure En-Nasr komentatori Kur’ana posvetili su veliku pažnju. To je i razumljivo jer, u sintaksičkom smislu, on predstavlja *glavnu rečenicu (dževabu šart)* ove sure. Allahovom Poslaniku, s.a.v.s., dakle, naređeno je da, nakon svekolike Allahove, dž.š., pomoći njemu i svih pobjeda koje mu je dao, te vlastitog osjedočenja prihvatanja islama njegovih savremenika *u skupinama* – slavi svoga Gospodara, zahvaljuje Mu i traži od Njega oprost.

U komentarima Kur’ana i hadiskim zbirkama podastiru se svjedočanstva da je Allahov Poslanik, s.a.v.s., nakon objavljivanja sure En-Nasr intenzivno se posvećivao ahiretu, često i mnogo ponavljao bi riječi: *Subhanallahi ve bihamdihi estagfirullah ve etubu ilejh* – Neka je slavaljen i hvaljen Allah. Njega molim za oprost i Njemu se kajem. A zatim bi rekao: “Gospodar moj me je obavijestio da ću vidjeti jedan predznak u svome ummetu i naredio mi da kada ga vidim, da Ga veličam i hvalim i da od Njega oprost tražim, jer On uvijek pokajanje prima. Ja sam taj predznak vidio u riječima: *Iza dža’e nasrullahi ve-l-feth. Ve*

re'ejte-n-nase jedhulune fi dinillahi efvadža. Fe sebbih bi hamdi rabbike vestagfirh; innehu kane tevvaba" (Ahmed, Muslim, Ibn Kesir, Ibn Džerir, Ibnu-l-Munzir).

Imam-i Buhari prenosi od Aiše, r.a., dva hadisa: u prvom se kaže da je Allahov Poslanik, s.a.v.s., u namazu, nakon objavljivanja sure En-Nasr, učio: *Subhanneke rabbena ve bi hamdike. Allahumagfirli* – Slava i hvala neka je Tebi, Gospodaru naš! Moj Allahu, oprosti mi. . . , a u drugom, da je na ruku' u i sedždi mnogo učio: *Subhanneke, allahumme rabbena, ve bi hamdike. Allahumagfirli* – Slava i hvala neka je Tebi, Gospodaru naš! Allahu moj, oprosti mi – tumačeći u praksi Kur'an (*jete'evvelu-l-Kur'an*).³⁴

Ova kao i druga identična svjedočanstva su dragocjena jer predstavljaju u pravom smislu ono što se naziva *tefsiru-n-nebijji* – tefsir Vjerovjesnika, s.a.v.s. Drugim riječima, sam Poslanik, s.a.v.s., protumačio je treći ajet sure En-Nasr svojim riječima, zapravo, svojim životom.

Tesbih, hamd, istigfar i tevba

I. Ovaj sura podučava kako se odnositi prema životnim pobjedama i uspjesima. Allahov Poslanik, s.a.v.s., na Oprosnom hadžu, kada je uvidio da je čitava Arabija prigrlila Allahovu vjeru, nije veličao sebe, svoj lik i djelo. Kako je samo velika razlika između njega i današnjih vođa i lidera, muslimana i nemuslimana?! U svojoj pejgamberskoj skromnosti veličao je svog Gospodara, Njemu zahvaljivao i tražio oprosta od Njega. Uspjeh je pripisao svome Gospodaru, Njegovoj pomoći i pobjedi, a sebe je uposlio *tesbihom, hamdom i istigfarom*. Time je trajno podučio svoje sljedbenike vrlini poniznosti i skrušenosti, tj. da prilikom životnih pobjeda i uspjeha, na svim planovima, ne veličaju sebe ili svoje vođe i lidere, već Onoga Koji jedini zaslužuje slavu i veličinu, bez čije pomoći nema uspjeha.

II. Riječi *subhanallah, el-hamdulillah i estagfirullah* nisu samo puke fraze koje se obredno, u namazima i zikrovima, prigodno iz-

³⁴ *Sahihu-l-Buhari*, 3, 941, br. hadisa: 4967 i 4968.

govaraju. Ne, one odražavaju čitav svjetopogled vjernika, njegov vrjednosni i konceptualni sistem života. Ukratko, one su način života. Upravo ove riječi jesu ono što je Uzvišeni oporučio ljudima u posljednjoj kompletno objavljenoj suri i zato su one kao vrijednosti tako velike, značajne, potrebne i nužne ljudima kako bi uspostavili ispravan odnos sa svojim Stvoriteljem i pripravili put ka višim stepenima duhovnog savršenstva. Kao što se u prvoj kur'anskoj objavi akcenat stavlja na znanje ('ilm), u posljednjoj objavljenoj kompletnoj suri akcentira se: *tesbih, hamd, istigfar* i *tevba*.

III. Poslanikov, s.a.v.s., istigfar ili traženje oprosta od Uzvišenog Allaha, dž.š., ima posebni i opći značaj. Posebni se ogleda u njegovom intenzivnom izgovaranju istigfara "po stotinu puta na dan", čime je, na sebi svojstven i savršen način, ispunjavao Allahovu naredbu: *vestagfirh*, iako se zna da je on, prema Kur'anu, kao i svi prethodni Božiji poslanici, bio čist od grijeha ('ismet). Opći značaj Poslanikovog, s.a.v.s., istigfara ogleda se u tome što je: a) svoje sljedbenike time podučio praktičnoj primjeni Kur'ana i svome sunnetu i b) što njegov istigfar ima dimenziju i njegovog šefa'ata (zauzimanja) za njegove sljedbenike, što mu je također Kur'anom naređeno (v.: Muhammed, 19; En-Nisa', 64), čija se duhovna realizacija, s Božijom dozvolom, nastavlja i poslije njegovog odlaska s ovoga svijeta (u berzahu). Otuda bismo mogli kazati da sura En-Nasr navještava fizički odlazak Allahovoga Poslanika, s.a.v.s., s ovoga svijeta, ali ne i njegov duhovni odlazak: on svoj duhovnu vezu ne prekida sa svojim ummetom!

IV. Posljednje riječi posljednje objavljene sure u cijelosti glase: *innehu kane tevvaba – Zaista On mnogo prima pokajanje!* Znači: činite mnogo i iskreno *tesbih, hamd* i tražite oprost za svoje grijehе – bit će vam uslišano zato što je On Onaj Koji prima tevbu, i to mnogo, jer On je – *Tevvab*. Budite i vi *tevvabini* (oni koji mnogo čine tevbu) kao i oni koji praštaju drugima! Kada počinite grijeh, učinite tevbu, a ako se ponovo vratite grijehu, vratite se ponovo i tevbi, jer vrata tevbe su svima otvorena. Objava, dakle, završava s tim pozivom. Kakav veličanstven, milostivan i utješan završetak!